

I. Dimensiunile socioilingvistice ale limbii române vorbite

1. Transformările sociale în secolele XIX și XX în spațiul Moldovei istorice

Klaus Bochmann
Vasile Dumbrava
(Ed.)

Subiectul volumului de față este limba română vorbită, mai exact modul în care este vorbită limba română de către populația românofonă de pe ambele maluri ale Prutului.

Prutul marchează frontiera dintre România și Republica Moldova și simbolizează, concomitent, o graniță între diferite forme de organizare a vieții sociale și economice, între diferite orientări culturale și politice ale oamenilor din aceste două state. Prutul este, în același timp, o graniță între diferite spații de comunicare, între diferite condiții lingvistice și, nu în ultimul rând, între diferite forme ale limbii române. În această lucrare vor fi abordate următoarele probleme: particularitățile limbii române vorbite în acest teritoriu astăzi, variantele sale și formele lingvistice existente.

1.1. Evoluția culturilor și stabilirea granițelor sociale și politice

În Moldova istorică

Pe ambele maluri ale Prutului se vorbește de secole limba română, nu în mod exclusiv, dar de o mare parte a populației. Frontierele politice actuale sunt de dată recentă, rezultat al celui de-al doilea război mondial. În trecut, teritoriul principatului Moldova se extindea la est și la nord aproximativ până acolo unde astăzi se află hotarul dintre Ucraina și Republica Moldova. Situația istorică, geografică și socială a principatului Moldovei este prezentată într-un remarcabil document din secolul al XVIII-lea semnat de principele și învățatul Dimitrie Cantemir. În lucrarea *Descriptio Moldaviae* (1771), scrisă pentru Societatea de Științe Branderburgeră (Brandenburgische Societät der Wissenschaften), Dimitrie Cantemir descrie nu numai geografia și istoria patriei sale, ci și dependența politică a principatului față de Imperiul Otoman, precum și tentativele de emancipare politică din secolul al XVIII-lea cu ajutorul Rusiei. În secolul al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea principatele române, Moldova și Valahia, au fost arena confruntărilor dintre cele trei mari puteri: Rusia, Austria și Turcia. În 1812, în urma conflictului ruso-otoman, Rusia ocupă partea de est a Moldovei și o anexează la teritoriile sale sub numele de Basarabia, denumire care până atunci se referea doar la o parte a coastei meridionale a hinterlandului Mării Negre. Partea vestică a principatului, cu capitala la Iași, a mai rămas un timp, ca stat vasal, sub dominația otomană.

După 1812 istoria Moldovei istorice este istoria unui spațiu cultural divizat, în care s-au constituit diferite apartenențe politice ce vor lăsa o amprentă persistentă și asupra raporturilor lingvistice. În continuare, vor fi examinate și comparate procesele de transformare a cadrului social în teritoriile situate la est și la vest de Prut.

Lupta dintre Rusia și Turcia pentru hegemonia în Balcani nu s-a încheiat în 1812. În anii 20 ai secolului al XIX-lea Rusia a ocupat principatele române, Moldova și Muntenia, cărora le-a impus, prin *Regulamentul organic*, un anumit tip de Constituție. Acest *Regulament organic* sprijinea, pe de o parte, puterea locală a

Leipziger Universitätsverlag 2002

marii boierimi, iar, pe de altă parte, favoriza apariția și manifestarea aspirațiilor culturale și de instruire ale tinerii burghezi autohtone. În anii partruzeci, se formează din rândurile burgheziei și boierimii românești o largă mișcare național-romantică, al cărei moment culminant este revoluția de la 1848. Telul acestei mișcări era crearea națiunii și a statului național românesc. Acest ideal se realizează prin două evenimente: Unirea celor două principate, Moldova și Muntenia, la 1859 și eliberarea de sub jugul turcesc și dobândirea independenței în urma războiului din 1877/78. În perioada constituirii statului național românesc, orașul București devine centrul politic, economic și cultural al României, în raza câmpului de gravitație al acestuia aflându-se acum și partea vestică a principatului Moldova. Pe plan lingvistic, acest fapt a dus la o preponderență a formelor limbii române vorbite în Muntenia.

În partea estică a Moldovei, aparținând mai întâi de Rusia, apoi de Uniunea Sovietică, limba rusă devine limba dominantă, limba politică, a economiei și a administrației, a științei și a învățământului superior. Cu toate că limba română era recunoscută oficial ca limbă a majorității, în societate ea va ocupa din ce în ce mai mult locul unei limbi minoritare. În Basarabia se vorbeau în această perioadă și alte limbi, idiş, armeană, turcă, germană, găgăuza și bulgara, după cel de-al doilea război mondial acestora alăturându-li-se și limba ucraineană, vorbită cu preponderență deosebită. În aceste circumstanțe de dominare, populația moldovenească a crescut într-un mediu diglosic.

În partea vestică a principatului Moldova, aparținând României, limba română devine, în secolul al XIX-lea, limbă de stat și limbă națională, unica limbă folosită în administrație și în învățământ. Cea mai mare parte a populației este monolingvă, românofonă. Pe parcursul consolidării statului național și al răspândirii ideologiei lingvistice naționale, celelalte limbi, precum rutenă, bulgara, ucraineană, idiş sau romanes (limba țigănească), sunt excluse din conștiința publică, practica lingvistică a acestor comunități etnice fiind până în prezent marginalizată.

Orientările politice și constelațiile culturale diferite de o parte și de alta a Prutului au avut drept urmare dispersarea relațiilor culturale și lingvistice. O altă consecință a fost faptul că formele lingvistice au evoluat la est și la vest de Prut în mod diferit.

În 1918, după primul război mondial, Moldova de est s-a detașat de Rusia și s-a unit cu România, hotarul estic al țării fiind stabilit pe Nistru. Câțiva ani mai târziu, în 1924, a fost creată pe teritoriul Uniunii Sovietice, la est de Nistru, Republica Autonomă Sovietică Socialistă Moldovenească (R.A.S.S.M.)¹. Această formațiune teritorial-administrativă a constituit nucleul în jurul căruia s-a format mai târziu, în 1940, în urma pactului Ribentrop-Molotov (1939) și a ocupației sovietice, Republica Sovietică Socialistă Moldovenească (R.S.S.M.), anexată pe termen lung Uniunii Sovietice după cel de-al doilea război mondial. Această republică a existat până în 1991, adică până la destrămarea Uniunii Sovietice. Sovietul Suprem al R.S.S.M. a decretat deja în anul 1989 limba română ca limbă de stat. Doi ani mai

târziu, în august 1991, participanții la Marea Adunare Națională au proclamat independența Republicii Moldova. Mulți moldoveni au interpretat proclamarea independenței ați ca eliberare de sub tutela sovietică, cîți și ca emancipare și recunoaștere a limbii române în societate. Din momentul acesta, limba română a devenit în Republica Moldova un simbol al independenței.

În urma stabilirii graniței la est de Nistru, în anul 1940, a fost inclusă în componența R.S.S.M. o regiune populată în special de alolingvi. Declaraarea independenței, în august 1991, a generat în această regiune neliniști și tensiuni, care au declanșat un război civil în anii 1991-1992 și au dus la proclamarea Republicii Moldovenești Transnistrene, cu capitala la Tiraspol². Acest conflict a fost provocat în mare măsură de declararea limbii române/ moldovenești ca limbă oficială, evniment în urma căruia populația rusofonă monolingvă s-a considerat prejudiciată, iar elitele sociale din Transnistria – amenințate cu pierderea situației privilegiate.

1.2. Structura socială, modernizarea societății și relațiile lingvistice în secolele

al XIX-lea și al XX-lea

Pentru dinamica relațiilor lingvistice din Moldova istorică sînt determinante, pe de o parte, procesele de transformare socială și etnică, mai ales în perioada urbanizării și, mai tîrziu, a industrializării, iar, pe de altă parte, influențele culturale exercitate asupra eliteilor sociale care în secolul al XIX-lea, în consens cu aspirațiile naționale, căutau să stabilească raporturi ideologice și lingvistice cu spiritul modern al Europei Centrale și Occidentale.

Să revenim, însă, la evenimentul politic de divizare a Moldovei. Pînă în 1812, capitala și centrul administrativ al principatului Moldova a fost orașul Iași, importantul centru cultural și economic. După anexarea părții de est a principatului la Imperiul țarist, capitală a noii provincii a fost declarat orașul Chișinău (în rusă Кишинев), cu circa 7000 de locuitori, absolut nesemnificativ pînă atunci și avansat peste noapte la rangul de centru al administrației ruse. În 1861 Chișinăul număra deja 93.000, iar în 1922 – 133.000 de locuitori. În 1990 orașul avea 675.000 de locuitori (vezi Grimm/Ungureanu 1995: 22 și urm.) Guvernul rus stimula imigrarea nu numai a populației ruse, ci și a coloniștilor străini în zonele de stepă slab populate cu scopul fortificării suprastructurii regiunii, a accelerării dezvoltării economice și a asimilării populației românofone. La începutul secolului al XX-lea, în urma politicii migraționiste, sudul Basarabiei, unde anterior populația majoritară era românofonă, a fost populat cu coloniști de diferite naționalități: germani, găgăuzi, ucraineni, bulgari, polonezi etc. Capitala provinciei, Chișinăul, era caracterizată de prezența unui număr însemnat de populație evreiască și rusă, în celelalte orașe și sate superioaritatea numerică aparținînd populației de origine română și evreiască. Pînă în anii 80 numărul populației românești raportat la numărul total al populației Moldovei a regresat continuu. Acest fapt a fost cauzat de mișcările migraționiste din interiorul statului sovietic. Începînd cu anii 50, imigrarea ucraienilor a sporit mult, grupul lor etnic constituind 13,8 % în 1989. Ei au devenit astfel a doua grupă etnică din R.S.S.M., după cele 2,8 milioane de moldoveni/

1 În Constituția R.A.S.S.M. din 1924 limbile moldovenească, ucraineană și rusă au fost numite cele mai răspândite limbi ale acestei republici.

2 La Tiraspol au fost declarate în anul 1990 limbile rusă, ucraineană și moldovenească drept limbi oficiale pe teritoriul Republicii Moldovenești Transnistrene.

români, care formează 64,5 % din numărul total al locuitorilor. Ucrainenii au o majoritate absolută în orașele Rîbnița, Oraci și Briceeni, precum și în numeroase sate la est de Nistru și în partea deluroasă a nordului Moldovei.

Creșterea populației rusești în perioada dominației ruse și sovietice se explică atât prin imigrarea planificată, cât și prin imigrarea spontană. După cel de-al doilea război mondial și până la sfârșitul anilor 80 se înregistrează un spor al populației ruse, de la 10,6 % (1959) la 13 % (1989) (vezi Grimm/ Ungureanu 1995: 16 și urm.). După 1989, numărul ei a rămas constant sau a variat nesemnificativ. Populația rusofonă locuiește exclusiv în orașe. În orașul Dnestrovsk, de exemplu, formează majoritatea absolută, iar în orașele Țighina și Țiraspol, o majoritate relativă (41 %). În Chișinău, structura etnică a populației în anul 1989 era următoarea: 49,2 % moldoveni/români, 26,4 % ruși, 14,3 % ucraineni și 5,4 % evrei (vezi Grimm/ Ungureanu 1995: 22 și urm.).

Printre fenomenele relevante din punctul de vedere al modernizării societății menționăm migrația populației de la sat la oraș, procentul populației sătești scăzând în Moldova numai în perioada 1970–1993 de la 68% la 53%. Neobișnuit de mare este numărul locuitorilor unor sate din M.S.S.R., care, avînd în medie 1440 de locuitori, depășesc cu mult, din acest punct de vedere, satele din România. Și, cum populația rurală este în mare măsură românofonă, tocmai acest fapt ar putea fi un factor important de stabilizare a limbii române în forma ei dialectală. În opoziție cu mediul rural, în mediul urban se constată un fenomen de diferențiere socială după criteriul etnic, fenomen care pînă în prezent n-a fost cercetat în mod detaliat. Pînă la începutul anilor 90, în administrație, în economie și în politică predominau reprezentanții minorității ruse, care erau în mare parte monolingvi. Deși, după cucerirea independenței, cursurile de limbă română erau prevăzute ca obligații pentru nomenclatura rusă, nu se cunoaște în ce măsură aceste cursuri au fost eficiente, adică în ce măsură au contribuit la extinderea aplicării în practică a limbii române, această problemă rămînd, de asemenea, necercetată. Moldovenii vorbitori de limbă română puteau să avanseze în plan social doar prin intermediul limbii ruse. Bilingvismul propagat în mod oficial în republicile Uniunii Sovietice (vezi K. Heitmann 1989: 516 și urm.) nu constituia pentru vorbitorii de limbă rusă o condiție pentru angajarea lor socială sau profesională.

Spre deosebire de R.S.S.M., care a devenit un spațiu plurilingv, în Moldova de la vest de Prut se generalizează ideea unei societăți monolingve, cu toate că și aici existau relații plurilingve. În afară de români, în Moldova românească trăiesc ucraieni, ruteni, tromi, evrei, bulgari etc., care nu beneficiază de susținerea și recunoașterea culturii lor din partea statului.

Pe ambele maluri ale Prutului în secolul al XX-lea, în special după cel de-al doilea război mondial, s-a intensificat ritmul de industrializare și urbanizare. Principalele ramuri ale industrializării erau industria alimentară, construcția de mașini, electrotehnica, industria chimică și textilă, industria sectorului de energie; se construiesc noi căi de circulație, iar învățămîntul se dezvoltă în mare măsură. În acest fel se înregistrează o mobilitate socială sporită, care se reflectă în forme diferențiate ale practicii lingvistice. În continuare vom trata această problemă mai pe larg.

La formarea limbii române moderne au avut un rol important procesele de transformare socială și ideologică-lingvistică, care în secolul al XIX-lea au deschis calea

către formarea unei culturi naționale și a unui stat național român unitar. În acest context, se evidențiază în special perioada între 1780 și 1880, perioadă în care se formează limba română literară modernă. În această perioadă au loc procese importante, ca de exemplu discuția inițiată de Școala Ardeleană privind romanțata limbii române, apariția primelor gramatici ale limbii române, din anul 20 al sec. al XIX-lea întemeierea unui sistem de învățămînt și a primelor forme de publicistică, apariția mișcării național-romantice în jurul revistei *Dacia literară* (1840), discuțiile aprinse despre modernizarea societății române după modelul occidental duse începând din 1848 precum și despre unirea politică a tuturor regiunilor locuite de români, unirea Principatelor în anul 1859, substituția alfabetului chirilic prin alfabetul latin în anul 1860, cucerirea independenței politice în cadrul războiului ruso-turc din 1877/78. Centrul vieții social-politice se deplasează tot mai mult spre București și limba română vorbită în Muntenia devine o varietație de referință în discuțiile inițiate în anul 60 de Titu Maiorescu privind ortografia și normele limbii române. Pe plan instituțional, o mare importanță pentru reculturarea elitei naționale a avut-o întemeierea Universității din Iași (1860) și a Universității din București (1864), precum și întemeierea Academiei Române în 1866/67, care și-a desființat activitatea sub numele de „Societatea Literară Română”, apoi de „Societatea Academică Română” iar din 1879 ca „Academia Română”. Crearea acestor instituții a permis tinerilor români să obțină de acum înainte o instruire academică și în țară. Eforturile deosebite în vederea dezvoltării învățămîntului au fost susținute printr-o serie de legi școlare, care vor permite dezvoltarea unui învățămînt elementar de o durată de mai mulți ani.

La originea acestor fenomene se află un proces de diversificare socială, care se schimbă în mod fundamental structura socială în principatele românești și, ulterior, în România, dar nu în Basarabia. În prima jumătate a secolului al XIX-lea în Principate, se formează și se dezvoltă burghezia și, totodată, o pătură de intelectuali care vor deveni motorul modernizării societății românești. Dacă pînă în 1840 se poate vorbi de o relativă omogenitate sociolingvistică a românilor (vezi Boehmann 1979: 185), după 1848 se detașează în Principate de cultura limbii populare o cultură lingvistică a elitelor. Sursa cea mai importantă pentru noile forme lingvistice sînt împrumuturile latino-romanice, în special din limba franceză, care transformă în mod simțitor aînt întregul vocabular politic și social, cît și cea, care științific și cultural. „Spre deosebire însă de Franța, unde, după revoluție, limba franceză devine, datorită organizării administrative, militare și culturale a statului burghez, limbă națională, în România rămînea relativ mare diferența între masa țărănilor și pătura intelectualilor” (Boehmann 1979: 184).

Din 1881, împreună cu introducerea normelor ortografice, s-au făcut pași importanți în vederea instituționalizării limbii române. Dar abia după cel de-al doilea război mondial, o dată cu învingerea analfabetismului, cu lucrările normative și prescriptive ale Academiei Române din anii 50–60, larg popularizate și răspândite formelor moderne de comunicare a mass-media s-a impus o varietate de prestigiu, care astăzi se recunoaște ca limbă standard (vezi K. Boehmann 1989a, b).

1.3. Variația lingvistică și transformarea spațiului discursiv

„Cine sunteți? De unde veniți? Ce vârstă aveți? Ce profesie aveți?” E suficient numai să începem să răspundem și deja îi sugerăm celui care întreabă ce identitate socială, ce istorie personală, ce vîrstă, ce gen avem, care este starea sănătății și starea noastră emoțională. Semnalele pe care le emităm depășesc deseori ceea ce eventual putem divulga în răspunsuri scurte sau ceea ce vrem să camuflăm în răspunsuri dilatatorii.

În procesul interactiv, limba noastră dobîndește mereu alte „fețe”, care ne sînt în mare măsură caracteristice și inconfundabile: Suntem în stare să deosebim vocele femeilor și ale bărbatilor, ale copiilor și ale bătrînilor. După dialect, putem deseri să recunoaștem apartenența regională și frecvent putem sesiza limitele superioare și inferioare ale instruirii interlocutorului. În interacțiunea cu alte persoane ajustăm limba noastră relației cu aceasta. Astfel, într-o discuție privată, cu o bună cunoștință, alegem o tonalitate mai familiară, comunicînd însă cu un străin sau cu o persoană situată pe o treaptă ierarhică superioară ne exprimăm mai distant și mai formal. Aria variației lingvistice e mare, dar pînă în prezent nu toți factorii care condiționează sau distrug variația au fost cercetați în mod detaliat. În cazul limbii române cel mai bine cercetată este relația dintre limbă și spațiu, adică variația dialectală sub formă de *graiuri locale* și *dialecte*³. Pe lângă dialecte mai există și alte variații ale limbii, care sînt determinate de diverși factori: *sociolectul*, varietate caracteristică unui anumit grup social sau etnic, unei anumite comunități sau clase, cum sînt, de exemplu, limba elevilor, limba muncitorilor sau limba profesională a specialiștilor dintr-un anumit domeniu, limba engleză a negrilor din SUA, care se identifică drept vorbitori ai *Black English Variety*; *idiolectul*, varietate reprezentînd modul de exprimare într-o anumită situație de vorbire: formală, publică, distanțată, selectă, informală, intimă, familiară, neglijentă și așa mai departe; *cronolectul*, ca varietate ce ogîndește din punct de vedere lingvistic factorul timp, adică felul de vorbire a reprezentanților diferitelor generații (a celor maturi, mai în vîrstă, tineri sau mai tineri). În cele din urmă, ar trebui examinat factorul mediului în care se desfășoară procesul de comunicare, adică diferența între ceea ce se spune și ceea ce se scrie, deci între oralitate și scripturalitate. În timp ce tipurile de variație enumerate mai sus pot fi înțelese ca fiind valabile pentru toate limbile, acest factor, care a intrat relativ de scurt timp în discuțiile științifice și pentru care încă nu există decât în mod provizoriu numele *medielect*, este, bineînțeles, valabil numai pentru limbile atestate ca limbi scrise.

Dialectele sînt subsisteme lingvistice, care se deosebesc între ele la nivelul lexicului, al gramaticii și al pronunției. Dialectele nu sînt identice cu accentele. Atunci cînd cineva vorbește cu accent, interpretăm acest fapt, de obicei, ca o variație individuală după pronunțare și intonație, cum ar fi, de exemplu, în cazul articulației unui *r* sau în cazul unei prozodii sonore diverse. Pe vorbitorii multilingvi îi trădează adeseori accentul, care este determinat de sistemul fonologic dominant.

3 Vezi numeroasele volume apărute sub titlurile *Atlasul lingvistic român*, Cluj/Leipzig 1938, *Micul atlas lingvistic român*, Cluj 1938, *Atlasul lingvistic român, serie nouă*, București 1956 și mai tîrziu *Noul atlas lingvistic pe regiuni*, București 1967 ca și *Atlasul lingvistic moldovenesc*, Chișinău 1968 ff.

Auzim deosebirile, accentele și le putem considera drept un fel de stereotipe naționale, dacă limba română este, de exemplu, vorbită de unguri, germani sau ruși, ea nu se deosebește, din punct de vedere gramatical, lexical și pragmatic, de limba vorbită de românii din România, dar fiecare dispune de o muzicalitate specifică.

Dialectele și graiurile sînt mai complexe decît accentele. Ele sînt la iveală formele lexicale și gramaticale proprii unei anumite regiuni. Avînd o gramatică și un lexic – cel puțin parțial – proprii, prin ce se deosebesc, totuși, dialectul de limbă? În realitate este foarte dificil de constatat dacă este vorba de un dialect ca parte a unui sistem lingvistic sau de o altă limbă. Dacă două persoane vorbesc diferit ar putea exista, într-adevăr, numai două posibilități: ori se înțeleg, ori nu se înțeleg. În primul caz - vorbesc o limbă în dialecte diferite, în al doilea caz – vorbesc limbi diferite. Criteriul înțelegerii reciproce este util, dar, din păcate, lucrurile nu sînt atât de simple. Pentru italienii din nordul țării, de exemplu, ar putea fi destul de greu, în baza dialectelor, să-i înțelegă pe conașionarii din sudul Italiei. Același lucru este valabil și pentru un german de la nord, care ar putea să aibă dificultăți să înțelegă dialectul din Elveția germanofonă. Ei au, totuși, un lucru în comun, limba scrisă, în baza căreia se poate spune că varietățile vorbite de ei sînt dialecte ale uneia și aceleiași limbi, respectiv, italiană sau germană. Există însă și cazul conțrar: Cînd vorbesc sârbi cu croații, nu intervin dificultăți mari, să înțelegă unul ce spune celălalt și totuși în limba scrisă ei folosesc alfabete diferite. Sârbi scriu cu litere chirilice, iar croații – cu grafe latină. Pentru ambele comunități sistemul alfabetic are rolul unui simbol al legăturilor culturale și religioase, al identității etnice și al unei orientări politice diverse. Grația reflectă ideologia după care varietățile lingvistice vorbite de sârbi și croați trebuie considerate ca fiind limbi autonome și diferite.

Problema teoretică, care se află la originea cazurilor menționate, constă în următoarele. Varietățile amintite se află într-un continuum dialectal geografic, în care dialectele formează un fel de lanț. Vorbitorii unui anumit dialect, la un oarecare punct al lanțului, sînt în stare să înțelegă un alt dialect, cel al vecinilor nemijlociți. În schimb ar putea avea anumite dificultăți de înțelegere sau n-ar putea să înțelegă decît cu greutate dialectele situate mai departe în acest lanț. La ce verigă a lanțului se termină o limbă și începe alta? În baza cîruu criteriului am putea trasa limite de demarcație între dialectele rurale ale portughezei, spaniolei, catalanei, occitanei, francezei etc.? În Europa această situație este suficient de frecventă și am numit-o *continuum dialectal al României Occidentale*. Continuumul scandinav cuprinde dialectele norvegiene, suedeze, daneze. Alții se întind peste dialectele germane, olandeze și flamande; un alt continuum cuprinde limbile slave. Care dintre varietăți se definește ca dialect și care ca limbă nu hotărăște lingvistica. Limile de demarcație se stabilesc nu după criteriul lingvistice, ci după criteriul politice și istorice. În aceste cazuri, se hotărăște și se stabilește din punct de vedere politic că o anumită varietate lingvistică rîspîndită pe un anumit teritoriu formează limba unei comunități. Astfel, de exemplu, varietățile lingvistice vorbite pe insula Corsica pentru corșicani nu reprezintă varietăți ale dialectului toscan, ci limba corșicană. În acest caz, lingvistica doar constată că numărul limbilor românice s-a mărit cu încă o unitate, cercetării revenindu-i sarcina de a o sprijini cu argumente istorice și lingvistice legitimitatea acestei hotărîri sau de a o

demonia, dezvoltând sau susținând astfel discursul politic, în a cărui sferă de interese se află existența sau inexistența limbii/varietății lingvistice respective.⁴ În discuția referitoare la denumirea varietății lingvistice răspândite în Republica Moldova, *limba română* vs. *limba moldovenească*, nu se poate decide în mod suficient pe baza argumentelor lingvistice. Decizia aceasta este luată în funcție de interese politice și depinde de obicei de conștiința lingvistică a comunității de vorbitori, care însă poate fi ori manipulată ori ignorată. Când, în jurul anului 1926, deci doi ani după întemeierea Republicii Autonome Sovietice Socialiste Moldovenești (RASSM), a început discuția privind autonomia limbii moldovenești, aceasta a fost dictată de motive politice, la fel ca și întoarcerea la glotonimul *limba română* în anul 1989. În 1926, în RASSM, care nu a aparținut niciodată teritoriului unui stat român și a cărei populație românofonă, s-a aflat în contact, în cel mai bun caz, sporadic cu cultura națională română și a limbii ei scrise, n-a existat nici o presiune, care ar fi dus la formarea unei conștiințe lingvistice specifice. Cu totul alta este situația în ceea ce privește revendicările din 1989. Ea a fost declanșată de o mișcare de masă, cu toate că în cursul perioadei următoare s-a evidențiat că conștiința lingvistică a populației moldovenești nu a fost prea dezvoltată.

Limbile sînt, în mod special, expresia identității culturale, etnice, naționale sau sociale a vorbitorilor lor. Denumirea limbii este o chestiune deosebit de delicată, dezbătută în general cu intranșigență. Lupta pentru glotonim, – în cazul Republicii Moldova, pentru glotonimul *moldovenească* sau *românească* – are o mulțime de corespondențe în alte regiuni. Astfel, în această luptă poate fi atestată în Balcani, în regiunea de la granița cu Bulgaria, Macedonia și Grecia, în Galicia din Spania de Nord sau în Noua Caledonie. Deseori, motivul conflictului îl reprezintă la nivel lingvistico-simbolic, dorința de eliberare de noile sau de vechile dependențe ori articularea de pretenții teritoriale față de vecini.

Limba este un element central al ordinii sociale. Înțelegem limba ca un proces de construire a socialității și a relațiilor sociale. Relațiile lingvistice într-un stat, într-o societate, asemenea tuturor relațiilor sociale nu sînt fixe, ci se află în permanență schimbare. Astăzi, în condițiile creșterii mobilității sociale, a urbanizării și a industrializării, dispar din ce în ce mai mult granițele dialectale. Datorită comunicării, a învățămîntului și a discuțiilor lingvistice publice se deplasează progresiv și hotărârile sociodialectale. În Moldova, vorbitorii graiurilor locale vin în contact, prin intermediul mass-media și al școlii, nu numai cu varietatea în susțată inițială, ci și cu alte varietăți, între care varietatea standard are cea mai mare importanță.

Ca și dialectul sau sociolectul, *standardul* este, de asemenea, o varietate a unei limbi, dar o varietate deosebită. *Standardul* cuprinde mai multe din criteriile pe care le-am tratat mai sus drept factori ai varietății. Din punct de vedere social, *standardul* este o varietate care este scrisă și vorbită de elitele sociale. În limba franceză, de exemplu, una dintre originile *standardului* actual se află în *bon usage*-

ul din secolul al XVII-lea. După criticii Vaugelas și Malherbes, *bon usage-ul* este limba unei părți a aristocrației franceze, mai exact a curții pariziene. El este cultivat, în secolele al XVIII-lea – al XIX-lea, în special de burghezia franceză și de intelectuali ca semn al distincției sociale, ca mod de diferențiere a elitei sociale față de cei care nu aparțin acestei elite. În cursul secolului al XIX-lea, intelectuali și scriitorii români au militat, în calitatea lor de elită a societății, pentru modernizarea limbii române, normarea și codificarea ei (vezi K. Boehmann 1989 a). În timp ce în Franța regiunea *Île-de-France* a fost spațiul geografic în care s-a format *standardul* lingvistic, în România se conturează în discuție despre normele limbii române o anumită „*nutimentizare*”. Savanții și publiciștii români iau din ce în ce mai mult ca punct de reper varietatea moldovenească, care devine o varietate de prestigiu și, concomitent, o varietate de referință. „În practica limbajului împune-rea treptată a unui standard în secolul al XIX-lea, ce purta amprenta varietății munteneste nu a avut loc fără reacții de opoziție, deosebit de puternice la intelectuali moldoveni, care militau cu perseverență pentru afirmarea varietății lor regionale în morfologie și în lexic. Această opoziție poate fi urmărită în atitudinea filologului Al. Philippide și a criticului Garabet Ibrăileanu” (ibid.: 249).

În secolele al XIX-lea și al XX-lea, unul din jelturile proclamate în procesele de selectare critică a formelor lingvistice a fost acela de creare a unei limbi literare, care urma să fie scrisă după normele stabilite pentru ortografie, lexic și gramatică și să fie codificată prin publicațiile corespunzătoare ale Academiei Române. În anul 1881, prin introducerea de către Academie a principului fonologic, așa cum a fost elaborat de T. Maiorescu, s-a făcut un pas important în fixarea regulilor ortografice. Pentru gramatică și lexic, programul formulat de Academie pentru elaborarea lucrărilor normative se va realiza abia în anul 50 din secolul al XX-lea. Astfel, *Gramatica Limbii Române* (GLR) din 1954, cunoscută și sub numele de „Gramatica Academiei”, și ediția sa nouă și revizuită din 1963, reconstruiește și fixează regulile gramaticale ale uzului lingvistic pe baza limbii operelor celor mai renumiți scriitori din secolele al XIX-lea și al XX-lea. Regulele sînt exemplificate prin texte literare. În anii 1955–57, Academia Română prezintă vocabularul limbii române într-o lucrare în patru volume *Dicționarul limbii române literare contemporane* (DIRLC), „primul dicționar normativ și explicativ de o aplicabilitate practică, pe care Academia Română l-a elaborat vreo dată [...] Ca și în Gramatica Academiei aici va fi prezentată drept limbă contemporană limba literaturii din sec. al XIX-lea și al XX-lea, meritînd prin aceasta mai curînd titlul „Româna literară modernă” (ibid.: 241). O versiune mai scurtă a acestei lucrări apare în anul 1958, cu titlul *Dicționarul limbii române moderne* (DIRM), care, prin tirajul său de 150.000 de exemplare, a fost cea mai răspîndită lucrare de lexicografie din istoria limbii române în acea epocă. Pe o bază metodologică cu totul diferită se editează, în 1975, *Dicționarul explicativ al limbii române* (DEX). „În opoziție cu lucrarea sa predecesoare, DEX-ul conține cuvinte populare, regionale și arhaice în sensul unui „repertoriu lexical” al limbii române actuale care apar în lucrările clasice literaturii române (cf. *Cuvînt introductiv*), indicîndu-se specificarea lor sociolingvistică. Prin aceasta, s-a renunțat la coloritul purist ilustrat de DIRLC și DIRM” (ibid.: 241).

Prin prezent, în discuțiile lingvistice termenul „limbă română literară” este folosit în mod frecvent, cu toate că, după cum a demonstrat K. Boehmann (vezi

4 Pentru dimensiunea ideologică a teoriilor lingvistice și a argumentărilor privind staturul limbilor vezi Jan Blommaert (ed.), *Language Ideological Debates*, Berlin/New York: Mouton de Gruyter 1999.

ibid.) în contextul periodizării limbii române standard, termenul este problematic și ambivalent. Aceasta ar fi o explicație a faptului că astăzi termenul de limbă literară este înlocuit în mod frecvent cu noțiunea din lingvistica anglo-saxonă „limbă standard”, fără a ține cont însă de statutul diferit al conceptului standard față de acela al limbii literare. Termenul *limbă literară* se referă la textele concepute în scris⁵ și în unele cazuri la așa numitul uz lingvistic cultivat. În acest caz, este neglijată sistematic relația dintre limba scrisă și limba vorbită (pentru ambele concepte vezi cap. 2). Cu toate că, în discuțiile despre limba română literară, se presupune oarecum că limba scrisă și normele ei au o anumită influență asupra limbii vorbite, cum ar fi atunci când citești cuiva ceva, adică atunci când se vorbește după cum se scrie, până în prezent cercetarea relației între scripturnalitate și oralitate se află la început. Prin conceptul standard se înțelege o altă realitate lingvistică decât aceea care se referă la procesul de diferențiere între limba populară și limba literară.

Ca standard este acceptată o varietate care satisface mai multe criterii. A) Standardul este codificat, adică pentru gramatică, lexic, grație și ortoepie sînt fixate norme pe baza cărora pot fi controlate scrierea „corectă”, adică ortografia, vorbirea „corectă” sau ortoepia, forma și semnificația „corectă”, adică dicționarul sau gramatica care poate controla folosirea „corectă” sau „falsă”. B) Standardul se răspîndește într-un spațiu vast, ceea ce presupune existența radioului, a televiziunii, a ziarelor, a cinematografului, a cărților. C) Standardul este considerat de vorbitori ca fiind neutru față de dialect. D) El este varietate de prestigiu. Criteriul prestigiului vizează nu numai clasificarea estetică în sensul unui model lingvistic, demn de a fi urmat în comunicarea oficială. Prestigiu înseamnă, înainte de toate, valoarea de care dispune o varietate pentru mobilitatea socială a vorbitorului.

Limba literară și limba standard pot fi, în consecință, considerate ca două faze succesive în diferențierea varietăților, ca și în răspîndirea competențelor lingvistice normative a vorbitorilor. Tendințele de normare bazate pe limba literară din secolul al XIX-lea prezintă astfel o fază importantă în reliefarea unui standard, pentru a căruia răspîndire și implantare urmează să fie îndeplinite și alte condiții: un sistem bine conturat școlar instructiv și răspîndirea capacităților literare în societate; înlocuirea economiei mici și subzistențiale printr-o macroeconomie care forțează migrația și mobilitatea socială, precum și mediile tipografice și electronice de comunicare în masă ca radioul, televiziunea, filmul și presa. Pe baza proceselor de schimbare socio-economică din România constatăm că perioada de după cel de-al doilea război mondial și a „construcției socialismului” a avut o importanță decisivă asupra dezvoltării limbii standard și se deosebește calitativ de orice fază premergătoare. Este însă necesar de remarcat faptul că procesul de răspîndire a varietății standard nu este încă încheiat. Dacă limba română literară s-a dezvoltat în secolul al XIX-lea ca mediu și ca mod de distincție a elitei prin selecția anumitor forme lingvistice din limba populară, standardul poate fi considerat o formă de depășire sau de restructurare a tensiunii între limba literară a elitei și limba populară.

5 Din această perspectivă literatura concepută în mediu oral nu este relevantă.

La est de Prut, problema varietăților se prezintă, în condițiile politice, etnice și culturale specifice regiunii, în mod diferit. Pe de o parte, vorbitorii de limbă română erau până în 1918 și iarăși, începând cu 1944, parțial ruși de procesele de modernizare a vocabularului, a normelor ortografice și a diferențierii varietăților limbii române, pe de altă parte, prin intermediul limbii ruse ei aveau însă la dispoziție în această perioadă alte resurse lingvistice pentru comunicarea publică. În fine, este necesar să menționăm că elita socială națională, care deseori a fost și este în continuare apărătoarea limbii române, se reducea în Moldova la un grup mic format din scriitorii și învățătorii, în timp ce celelalte pături de mijloc și-au realizat socializarea academică în limba rusă. Rezultatul este că între varietățile vorbite și limba literară exista și continuă să existe o distanță cu mult mai mare decât în România. Un obstacol în vederea formării și a răspîndirii unei limbi standard în Basarabia a fost impunerea unei forme noi a normei limbii scrise după anexarea din 1940/44, prin *limba moldovenească*. La început era vorba de o normă elaborată dincolo de Nistru, pe baza graiurilor locale și a limbii populare, în felul explicat de a reduce cât mai mult punctele comune de referință cu româna standard. Chiar dacă lingviștii, scriitorii și publiciștii au reușit, începând cu anii 60, să orienteze norma limbii scrise spre cea română, denumind-o „moldovenească”, totuși ei n-au reușit să obțină până în timpul Perestroicii o influență semnificativă pentru răspîndirea socială a propriei limbi scrise și a unei limbi vorbite apropiate limbii standard. Intelectualitatea de proveniență română a putut face până în 1998/90 numai puține experiențe cu limba standard, ceea ce explică existența în continuare, până în prezent, a unei nesiguranțe lingvistice în practicarea limbii vorbite la multe persoane, chiar și foarte culte, când trebuie să abordeze o temă mai pretențioasă. Pentru vorbitorii cu o pronunțată conștiință lingvistică o asemenea situație reprezintă o permanență provocare, constatarea desprinzându-se din nenumăratele scrisori critice referitoare la problema limbii, publicate în cotidianele moldovenești.⁶

Astăzi se pune, desigur, întrebarea pentru ce fel de cultivare lingvistică optează societatea moldovenească: să se orienteze după standardul românesc, deci după o varietate răspîndită în afara teritoriului ei, sau să promoveze un standard propriu, pe baza limbii române literare. În acest context, se impun anumite paralele cu fenomene similare din alte țări și din alte arii culturale. Așa de exemplu, în discursul național al elitei din Québec este favorizată crearea unui standard propriu al limbii franceze – *un standard, d'ici*, care constituie o parte a planului de fondare a unui stat național quebecian.

De la începutul anilor 90, relațiile lingvistice între România și Republica Moldova și în interiorul acestor țări s-au schimbat în mod semnificativ. Transformările din spațiul politic au favorizat declanșarea a numeroase forme noi de discurs politic, precum și o creștere și diversificare importantă a mass-media. Ziarele și tipurile de texte din ziare s-au diversificat și au stimulat în mare măsură creativitatea ling-

6 Vezi scrisorile la redacție publicate în volumul *Situația socio-lingvistică din R.S.S.M. reflectată în presa periodică (1987–1989)*, editată de Academia de Științe a Republicii Moldova, volumul I, partea I, Chișinău 1999.

vișică. În cazul României, B. Techtmeier (1998: 15) vorbește despre o adevărată explozie de descătușare de ordin comunicativ-lingvistic, care se manifestă în presa de la 1990 încoace, un indiciu sigur fiind recursul frecvent la limbajul colocal în special în textele cu amprentă polemică. În Republica Moldova, se poate constata în principiu o situație asemănătoare.

1.4. *Limba și însușirea limbii în instituții*

1.4.1. Monolingvism, multilingvism, însușirea limbii și trecerea la o altă limbă

Abordând tema limbii și a aspectului ei instituționalizat, a rolului școlii în cultivarea limbii, se poate stabili o relație cu problema monolingvismului și a multilingvismului pe teritoriile de pe ambele maluri ale Prutului. Referitor la această temă, prezentăm succint patru aspecte sociolingvistice și continuăm cu istoria alfabetizării și a predării limbii române în școli.

Astăzi este larg răspândită ideea că socializarea lingvistică primară are loc în familie, în special prin contactul dintre mamă și copil, de aceea vorbim în mod frecvent de *limba maternă*. Să examinăm mai îndepărtate conceptul de *limbă maternă*. La baza acestui concept stă un anumit model de repartizare specifică a funcțiilor și a rolurilor în familie după sex. După acest model, copiii sunt educați de mame și limba transmisă lor este limba vorbită de mamă. În acest concept de limbă maternă este conotată și ideea că în familie se vorbește o singură limbă. Desigur, acest model poate fi aplicat în mai multe cazuri concrete, în special în cazul familiilor stabilite într-un mediu monolingv, respectiv într-un mediu lingvistic dominant în care se practică repartizarea tradițională a rolurilor: mama educă copiii, iar tatăl lucrează în afara familiei și toți vorbesc într-adevăr aceeași limbă. Prea des însă se trece cu vederea faptul că acest model, înțeles ca fiind natural, nu corespunde relațiilor sociale reale. Știm că o mare parte a populației planetei noastre trăiește nu într-un mediu cu relații monolingve, ci într-unul cu relații multilingve. Socializarea în familie după modelul limbii maternă este doar una din formele posibile; or, alături de socializarea în limba tatălui sau a altei rude, se practică de asemenea socializarea în instituții, precum și socializarea în câmine sau în comunități. De aceea, este problematic să folosim în mod categoric termenul de *limbă maternă*. Acesta ar trebui înlocuit cu termenul *limbă primară*, prin care se indică limba, în care are loc socializarea lingvistică primară. Totuși, nici această noțiune nu este lipsită de echivocuri, căci se știe că copiii pot fi educați într-un mediu familial bi- sau multilingv. De asemenea, ei pot, de exemplu, să vorbească diferite limbi și să treacă fără dificultăți de la o limbă la alta în comunicarea cu mama, cu tatăl, cu frații și cu surorile, cu rudele sau cu prietenii, în cadrul familiei sau în afara ei.

În cercetările noastre am înregistrat și un alt fenomen interesant: persoanele multilingve, în situații diferite, fac afirmații diferite în ceea ce privește socializarea și competența lor lingvistică, limba lor primară, limba lor dominantă, a doua sau a treia limbă. O explicație a acestui fenomen este faptul că nici limba și nici conștiința lingvistică nu sînt statice și, deseori, sunt chiar supuse unor schimbări radicale. Vedem că identitățile lingvistice, ca identități colective sau individuale, sunt în mare măsură interdependente cu ideologiile lingvistice dintr-o societate. Ele se suprapun și se intersecțiază cu aceste ideologii și se schimbă în funcție de situație sau de partener, în funcție de conjunctura socială a unei teme sau de per-

ceperea de către vorbitor a situației de conflict și de relația lui cu comunitatea lingvistică. Problema reprezentărilor lingvistice este foarte complexă. Ea ține de acele valori care sunt atribuite resurselor și capacităților lingvistice din societate, mai ales în cazul în care este vorba de o practică lingvistică bună sau rea, de forme lingvistice corecte sau false, pure sau impure, frumoase sau urfe. Timp îndelungat, în Franța limba națională a fost imobilizată, din considerente ideologice, cu atribu-te care o făceau să apară drept universală, mai valoroasă, clară, pură și logică. Astfel, prestigiul ei s-a legitimat în detrimentul altor limbi sau a altor moduri de exprimare, care erau marginalizate, asuprite sau interzise. Ca limba însăși, și aceste reprezentări despre limbă sînt întotdeauna construcții sociale „create” de vor-site reprezentări despre limbă sînt întotdeauna construcții sociale „create” de vor-sitori, așa cum sînt „create” toate construcțiile sociale. Ca la toate fenomenele sociale, nu există nici aici omogenitate. Valorile sus menționate, de exemplu, uni-versalitatea, puritatea, logica, frumusețea etc. unei limbi reprezintă interese indi-viduale, de grup sau interese ale puterii. În prezent vorbitorii multilingvi se orien-tează, într-o măsură mai mare decît înainte, spre satisfacerea intereselor economi-ce și valorificarea lor socială. Aceasta este, de exemplu, situația în contextul mani-festării aspirațiilor naționale, cînd limba devine un simbol pentru comunitate. Valorile reflectă toleranța sau intoleranța față de diversitate, acceptarea sau opri-marea diferențelor sociale. Problematicele monolingvismului și a multilingvismului este plină de conflicte. Și aceasta nu numai acolo unde, după conștiința normativă a vorbitorului monolingv, uzul lingvistic al celor multilingvi este considerat ca fiind deficitar, „impur” sau necorespunzător normei, ci și acolo unde este utilizată o anumită normă ca linie de demarcare pentru distincția socială. La nivel concep-tual se află la originea acestui conflict ideea, că bilingvismul este un monolingvism dublu și, respectiv, că repertoriul lingvistic al vorbitorilor bilingvi ar trebui să fie compus la fel ca și repertoarele a doi vorbitori monolingvi.⁷ Cîi de neadevătată este această concepție, fiind anistorică și asociată, au demonstrat-o cercetătorii proble-mei multilingvismului (vezi M. Heller: 1994, 1999; G. Lüdi 1998). Problematicele monolingvism/multilingvism se manifestă mai ales în spațiile sociale în care migrația și mobilitatea socială intră în concurență cu proiectul de stabilire a unui stat național și a unei limbi naționale.

Al doilea aspect. Se consideră astăzi că însușirea limbii în familie reprezintă prin-cipalul mijloc al socializării lingvistice. În multe țări, în care demografia pre-lucrează datele statistice⁸ privind relațiile lingvistice, la baza interpretărilor se află conceptul că reproducerea lingvistică a comunității are loc în familie. Realitatea lingvistică este însă alta. Un exemplu de însușire a limbii în afara familiei, deci pre-

7 Bineînțeles că există artiști ai limbii, care au conceput opere literare valoroase în două sau chiar în trei limbi, vezi Georg Kremnitz/Robert Tanzmeister (ed.), *Literarische Mehrsprachigkeit. Multilinguisme littéraire. Zur Sprachwahl bei mehrsprachigen Autoren. Soziale psychische und sprachliche Aspekte*. Wien: IFK Internationales Forschungszentrum Kulturwissenschaften, 1995 [Reihe: Materialien, IFK – Materialien 1/96].

8 Într-o țară ca Belgia, în care există un multilingvism oficial, este interzis recensămîntul lingvistic, deoarece acesta este considerat ca un instrument politic, pentru a nu pune în pericol compromisul politic, istoric între Flamanzi și Valoni.

ponderent instituționalizată, a limbii dominante îl reprezintă limba ebraică din Israel. Există multe alte exemple, în special în situațiile de multilingvism din rândul minorităților lingvistice, care ne demonstrează că scenariul cultivării limbii în familie nu poate fi generalizat. Sunt cunoscute numeroase cazuri în care, din motive legate îndeosebi de situația minoritară, socializarea lingvistică în limba comunității nu se desfășoară în familie, ci mai ales la școală sau în instituții asemănătoare. Minoritățile franceze din Canada sau catalanilor în Spania le-a fost mult timp interzis sau le-a fost imposibil de a avea școli și de a se manifesta profesional în limba lor maternă, aceasta fiindu-le permis doar în limba dominantă, adică în engleză, în primul caz și în castiliană în al doilea caz. Timp de mai multe generații a avut loc alfabetizarea în limba dominantă. Nu puțini părinți, în scopul de a le facilita copiilor accesul la instruire și de a le asigura viitorul profesional, chiar și-au educat copiii în limba dominantă. Reproducerea lingvistică a comunității s-a întrerupt astfel de la o generație la alta, deoarece valorificarea resurselor lingvistice era determinată de legile pieței sau de putere.

Concomitent pot fi urmărite și luptele minorităților pentru recunoașterea culturii lor și pentru obținerea dreptului de a avea instituții proprii, lupte care durează deseori ani, decenii și câteodată mai multe generații. Într-o asemenea situație, caracteristică desigur și Republicii Moldova, generația părinților este alfabetizată – dacă e alfabetizată – în limba dominantă, nu însă în limba legată de identitatea lor etnică, sau copiii au învățat de la început limba dominantă și văd acum că este accesibilă o educație școlară în acea limbă, care părinților și bunicii lor nu le-a fost permisă. Limba familiei, limba în care părinții comunică cu copilul este deseori limba dominantă, aici (în familie) copiii au posibilitatea să-și însușească limba minoritară și limba dominantă și pot chiar demonstra aptitudini de a scrie în ambele limbi. În această situație școala joacă un rol important, limba fiind transferată prin intermediul unui sistem de învățământ recunoscut în interiorul societății.

Al treilea aspect îl reprezintă problema varietăților în cadrul însușirii limbii în școală. Ce fel de română ar trebui să se predea în școala de la Bălți, Suceava sau Cernăuți și în ce fel de română trebuie să se desfășoare lecția? Cât de restrictiv sau de directiv sunt tratate problemele referitoare la norma lingvistică în instituții? Care este atitudinea școlii față de varietatea vernaculară? Care este atitudinea ei față de alte limbi care concurează cu limba română? Aceleași întrebări sau întrebări similare pot fi formulate și în cazul altor societăți. Ce fel de limbă germană ar trebui să fie predată în școlile din partea germană a Elveției și ce fel de limbă franceză ar fi necesar să se predea în Canada francofonă, în Louisiana sau în Wallonia? Este oare aceeași varietatea standard, care este acceptată ca unică varietate de referință, ca varietate de prestigiu, chiar și atunci când resursele lingvistice ale elevilor se limitează la varietatea vernaculară și standardul este complet străin de realitățile lingvistice? Este posibil oare să se transforme resursele locale lingvistice fără devalorizarea experiențelor lingvistice ale elevilor și studenților monolingvi sau multilingvi? Problema varietăților vizează rolul varietății regionale pe care o vorbește clientela ei și care în mod frecvent se deosebește evident de acea varietate standard, pe care elitele o definesc drept demnă de a fi aplicată în instruirea și educația școlară. În privința aceasta, tensiunea dintre varietatea regională și varietatea standard din Republica Moldova apare în mod diferit într-

un spațiu monolingv cum ar fi cel din România, unde astăzi, prin intermediul mass-media, vorbitorul varietății dialectale este confruntat în permanență cu varietatea standard. În Republica Moldova, spre deosebire de România, până acum nu s-a construit un standard regional. Ca varietate de referință în învățământ este valabilă astăzi un standard, care până acum căștiga ani era răspândit în altă țară și care nu le este accesibil vorbitorilor decât parțial. Dacă se evidențiază, pe de o parte, utilitatea unei varietăți răspândite într-un spațiu larg deschis mobilității vorbitorilor (limba română standard), se conturează, pe de altă parte, problema identității lingvistice, care pentru mulți moldoveni este legată de varietatea regională a limbii române.

Al patrulea aspect se referă la încadrarea monolingvismului și a multilingvismului în ideologia statului național și în politica lingvistică națională. Pe parcursul constituirii statului național și a identității naționale, limbii i s-a atribuit un rol important, fiind considerată drept simbolul unei comunități politice și fiind interpretată ca o frontieră față de populația rusefonă dominantă din punct de vedere politic, economic și administrativ. Începând cu 1989, se întreprind eforturi în vederea diminuirii dominației limbii ruse, cu scopul de a extinde domeniile funcționale ale limbii moldovenești/române și de a crea spații pentru monolingvismul instituțional și de stat în limba română/moldovenească. Chiar aici are loc o confruntare la mai multe nivele între monolingvismul instituțional și multilingvismul din societate.

– La nivel statal și geopolitic, încercarea de a impune principiul teritorial în română a condus la un conflict în regiunea de la est de Nistru, unde predomină populația rusefonă și ucraineană. În urma războiului din 1991/1992, „Republică Transnistreană” s-a autoseparat de Republica Moldova.

– La nivelul monolingvismului/multilingvismului individual, există într-adevăr o repartiție după criteriul etnic: în timp ce rușii sînt cu preponderență monolingvi, vorbitorii de limbă română și ai altor limbi sînt în mod covârșitor bilingvi sau multilingvi. În vederea asigurării funcționării instituțiilor economice, științifice sau administrative, înalții funcționari rușofoni au fost obligați în anii 90 să urmeze cursuri de limbă moldovenească pentru a-și putea desfășura activitatea lor în limba de stat. Deoarece majoritatea moldovenilor vorbitori de limbă română sînt bilingvi și pot să treacă ușor la limba dominantă, se reproduce principiul comunicativ de conciliere: este suficientă prezența unui singur vorbitor de limbă rusă monolingvi, ca toți vorbitorii multilingvi să vorbească de asemenea în limba rusă.

– La nivel ideologic are loc interferența problematicii monolingvismului și a multilingvismului cu aspirațiile naționale ale elitei moldovenești, care consideră definierea și nedorite forme hibride utilizate în relațiile sociale și în practica lingvistică. De aceea, nu sînt rare afirmațiile potrivit cărora familiile mixte din punct de vedere lingvistic stau la baza „răului” în general și sunt un pas în plus spre asimilare. Pentru aceste motive sînt chiar și condamnate. În această ordine de idei, părinții familiilor mixte și în special copiii care cresc în medii familiale lingvistice mixte ar produce în mod frecvent doar „o harababură lingvistică” sau „o limbă murdară” și nu o română adevărată fortificată identității naționale. Această concepție confunde o idee răspândită nu numai în Moldova, după care repertoriul lingvistic al bilingvilor ar trebui să fie creat după modelul monolingvismului dublu. Toate cazurile de deviere a repertoriului lingvistic al moldovenilor bilingvi de la

reprezentările de normă formate în urma practicii lingvistice monolingve sînt tratate ca deficiențe lingvistice.

1.4.2. Școala și însușirea limbii scrise în Moldova istorică

Dacă în Moldova, pînă la ocupația rusească, însușirea limbii scrise se făcea în slavaonica bisericească și în greacă, la numai cîțiva ani după anexiune situația culturală s-a schimbat simțitor. Pentru început vrem să aruncăm o privire asupra situației din Principatele Dunărene. Formați pe baza ideilor Iluminismului francez și german, reprezentanții boierimii și ai burgheziei pun piatra de temelie pentru învățământul în limba română și desfășoară o largă activitate culturală și publicistică la școală în limba română și desfășoară în anul 1818 școala Sfîntul Sava în București (vezi studiul amănunțit semnat de George Potra 1990, vol. 2). Aceste școli din ambele principate române nu funcționează decât cîțiva ani. În perioada dominației rusești și a Regulamentului Organic ele își reiau însă activitatea, fiind mai tîrziu completate cu alte școli de limbă română, precum și cu școli superioare, cum ar fi, de exemplu, Academia Vasiliană de la Iași și Academia Mihăileană de la București. În atara acestora, apar și școli pe lîngă mănăstiri și seminarii teologice, unde limba de predare este într-o măsură din ce în ce mai mare limba română. În mediul rural situația învățământului rămîne pentru mult timp inferioară aceea de la oraș, cu toate că și aici – începînd cu anii 20 ai secolului al XIX-lea – unii boieri, cum ar fi frații Golești, sprijină financiar școlile sîtești cu limba română ca limbă de predare (vezi Istoria României, 3: 1052). Conform Regulamentului Organic, instruirea primară școlară urma să fie publică, gratuită și cu o durată de patru ani. În primele două clase primare urmau să se predea citirea, scrisul, bazele aritmeticii și catehismul. În ambele clase superioare – pe lîngă anumite noțiuni de geometrie și de mecanică – urmau să se predea și unele cunoștințe din meșteșugărie, bazele tipografiei, ale medicinii veterinare și ale sănătății publice. O noutate este și ideea că fetele puteau frecventa școala primară. În 1834 se deschide la Iași prima școală elementară de fete, însă vor persista încă un secol enorme deosebiri în instruirea școlară a fetelor și a băieților. O problemă acută în procesul de secularizare a învățământului este lipsa învățătorilor. Același Gheorghe Asachi, la începutul anilor 30, organizează în Moldova un fel de cursuri pentru învățătorii de școală primară. În scopul instituirii controlului asupra activității pedagogice, statul creează postul de revizor. Unii tineri talentați sînt încurajați prin acordarea de burse de studii în Franța, în Germania sau în Austria. În Proclamația de la Izlaz (1848) se cere „instruire egală pentru toți”, ceea ce reprezintă spiritul descătușării naționale care un deceniu mai tîrziu, deci după unirea principatelor în 1859, se va concretiza în acte legislative privind învățământul public. În timpul domniei lui Al. I. Cuza (1860–1866), politicienii și literații generației pașoptiste, cum ar fi M. Kogălniceanu și D. Bolintineanu, iau decizii importante în domeniul cultural: întemeierea Universității din Iași (1860) și a Universității din București (1864) și îndosebi adoptarea legii despre instruirea publică (1864), ce stipula constituirea unui sistem școlar unic pentru întreaga țară, sistem care consta în instruirea primară obligatorie și gratuită cu o durată de patru ani, instruirea secundară de șapte ani, precum și studiul universitar cu o durată de trei ani. Această lege a creat baza pentru o schimbare temeinică în cultura și prac-

tica limbii care, de altfel, în virtutea relațiilor economice înapoiate, mai ales în mediul rural, va dura un timp relativ îndelungat.

În timp ce pînă la 1870 scriitorii români, oameni de artă și savanții proveneau exclusiv din familii de aristocrați sau din rîndul marii burghezii, după 1870 apar și intelectuali provenind din familii de țărani și meșteșugari. Această schimbare influențează și limba română literară, care preia, prin operele lui G. Coșbuc, I. Creangă, I. Slavici sau Al. Vlahuță, un număr mare de forme regionale și dialectale (vezi V. Arvinte 1988: 302). Mulți scriitori din România participă la procesul de instruire elementară a compatrioților lor în calitate de învățători sătești, între aceștia Ion Creangă sau Al. Vlahuță, sau ca autori de manuale și abecedare pentru școala elementară și secundară, cum au fost I. Creangă, Al. Odobescu, V. Alecsandri, Al. Vlahuță, G. Coșbuc, M. Sadoveanu ș. a. (vezi C. G. Chiosa, 1964: 6).

Elanul inaugurator al elitei burgheze, care în 1864 a reușit să decreteze frecventarea școlii primare ca fiind obligatorie și gratuită, era totuși confruntat cu insuficiența resurselor economice ale populației de la țară, cu dezvoltarea economică slabă a țării, precum și cu influența paralizatoare a bisericii asupra învățământului. De aceea învățământul obligatoriu nu s-a putut realiza în realitate. Legile școlare din 1896 și 1898 au drept consecință faptul că, în anii următori, numărul de elevi care frecventază școala se mărește, procentul de alfabetizare al fetelor însă rămîne în urmă: în anul școlar 1900–1901, de exemplu, în România există în total 282.225 școlari, inclusiv 54.782 fete, dar printre cei 12.499 absolvenți ai școlii se numără doar 1.286 fete. În anul 1914–1915 numărul elevilor crește pînă la 524.179, o treime sau 187.370 fiind fete, iar diferența dintre numărul fetelor și cel al băieților la absolvirea școlii se măsoară: dintre cei 42.066 absolvenți ai școlii, acum sînt deja 9.819 fete (vezi I. Ionescu, 1997: 11). Luîndu-se în considerare această realitate, după 1948 una din ideile centrale ale politicii de învățămînt din România este unificarea învățământului și egalarea șanselor pentru băieți și fete. Prin centralizare și prin unele mari investiții în acest domeniu se impune frecventarea obligatorie a școlii și se realizează majorarea gradului de alfabetizare a populației din România. Sînt create numeroase școli tehnice superioare, instituții de pregătire a învățătorilor, universități. În puține decenii se mărește de cîteva ori numărul absolvenților școlilor superioare. Procentul de alfabetizare crește simțitor în anii 50–60, iar acum acest proces poate fi considerat drept încheiat în România. Din cele 22,7 milioane de locuitori, în anii 1994–95, 3,62 milioane sînt școlari, care învață în circa 14.000 de școli, 1300 de licee și 1350 de școli profesionale. În ceea ce privește numărul de absolvenți ai școlilor, nu se mai constată deosebiri semnificative între băieți și fete (vezi I. Ionescu 1997: 110).

În secolul al XX-lea, în atara transformărilor pedagogice și sociale, învățământul a înregistrat rezultate edificatoare în predarea și răspîndirea normelor lingvistice. În 1866, Titu Maiorescu declanșează, prin apariția lucrării sale „Despre scrierea limbii române”, o discuție aprinsă cu privire la concepția fonografică a ortografiei limbii române. T. Maiorescu și mulți alți intelectuali și învățători din jurul ceneclului literar *Junimea* preferă ortografia fonografică în locul unei ortografii etimologice, deci o ortografie care vizează un raport strîns între limba vorbită și limba scrisă. Ei consideră că principiul etimologic este de-a dreptul fatal pentru învățarea în școală a scrisului și a cititului. În Academia Română, care a pledat mult timp pentru scrierea etimologică, au avut loc de-a lîngul deceniilor dezbateri aprinse privind ortografia română (vezi L. Onu 1989), care au condus la reforme

ortografice în anii 1881, 1904, 1932, 1953, 1965 și în sfârșit în anul 1991. În consecință, ortografia română a trecut la principiul fonografic, cu excepția regiunilor din anii 1965 și 1991, care aveau scopul de a face mai vizibil caracterul latin al limbii române.

Care a fost situația în Basarabia/Republica Moldova? În condițiile în care, după anul 1812, a fost introdusă limba rusă ca limbă oficială, mai existau posibilități și pentru limba română. În această perioadă au apărut școlile Lancaster, care propuneau un model specific de școală, numit după pedagogul englez I. Lancaster, ce consta în predarea paralelă în limba rusă și în limba română. După deschiderea școlii Lancaster în Chișinău, în anul 1820, se înființează și alte școli la Bălți, Ismail, Bender, Hotin (vezi Șt. Ciobanu 1992: 136). Guvernul rus inițiază concomitent elaborarea gramaticilor, abecedarilor, cărților de exerciții bilingve pentru predarea în limbile ruse și română, a căror funcție este a fi predarea limbii române pentru funcționarii ruși, cîi și, în special, predarea limbii ruse ca instrument de asimilare a populației moldovenești. După prima gramatică bilingvă din 1819, care, după cum presupune Ștefan Ciobanu (1992: 67), se bazează pe gramatica rusă a lui Lomonosov din 1755, începînd cu anii 20 apar multiple abecedare, așa numitele bucoavne, gramatici și manuale de limbă, printre care și importantul manual al lui Ștefan Margellă (1827), un funcționar la ministerul afacerilor externe din Sankt-Petersburg, cel al lui Iacob Hincu (1840), absolvent al seminarului din Chișinău, precum și cel scris de Ioan Doncev (1865), autorul primului manual de limbă română editat în Basarabia (vezi Șt. Ciobanu 1992: 89).

Politica lingvistică a administrației ruse față de „limba moldovenească” s-a schimbat de la mijlocul anilor 60. De acum înainte limba rusă va domina în școli: multe școli bilingve sînt închise – nu în ultimul rînd și din cauza conflictelor de interese între cler și boierime, – și, în ciuda protestului de lungă durată a învățătorilor de limbă română în timpul revoluției ruse din 1905 și a revoluției din octombrie din 1917 (vezi Șt. Ciobanu 1992: 114), se menține pînă la dizolvarea Uniunii Sovietice o politică cînd represivă, cînd asimilaționistă față de moldoveni. Deși în Uniunea Sovietică, pînă în 1989, „limba moldovenească” era recunoscută oficial ca limbă națională și era predată în școală și în unele domenii și la universitate, locul ei în societate era cel al unei limbi minoritare, cu toate că în repertoriul lingvistic al moldovenilor bilingvi româna a jucat un rol funcțional restrîns. În 1989, limba moldovenească a fost declarată drept limbă de stat în R.S.S.M. și s-a trecut de la grafiă chirilică la cea latină. După declararea independenței Republicii Moldova în 1991, cultivării limbii române /moldovenești (glotonimul), ca simbol al unei anumite direcții culturale, este subiectul unor dezbateri politice și lingvistice aprinse, vezi K. Heilmann 1989, K. Boehmann 1997) i se atribuie prioritate maximă. E de menționat faptul că actorii politicii lingvistice de perfecționare a limbii și de orientare spre standardele lingvistice al României fac un pas decisiv înainte. Concomitent, aceasta constituie și o sursă de noi conflicte lingvistice, pentru că, evident, discursul purist al unei părți a intelectualilor orientați spre normele limbii române din România nu este independent de tendința de devalorizare a uzului lingvistic al majorității moldovenilor (vezi J. Erfurt 1998, 2000, V. Dumbrava 1998). Discuțiile despre importanța limbii române și a limbii ruse și preponderența lor în școală continuă pînă în zilele noastre. În aceste discuții se evidențiază în mod deosebit tendința de a crea un mediu monolingv într-o zonă populată de vorbitori multilingvi.

1.5. Sinteză

În special după cel de-al doilea război mondial – deci de aproximativ trei generații – relațiile lingvistice și culturale s-au schimbat în ritm accelerat în teritoriile de pe ambele maluri ale Prutului, dar în mod diferit: nu numai pentru că granița țării era în același timp și hotar de comunicare, ci și pentru că în R.S.S.M. s-a promovat o altă direcție de dezvoltare a politicii lingvistice și demografice decît în România. Pe ambele teritorii este promovat un învățămînt modern, care permite răsplîndirea generală a aptitudinilor lingvistice – în România în limba română și în R.S.S.M. cu preponderență în limba rusă și, într-o măsură mult mai mică, în limba moldovenească. Generația moldovenilor de după război este cu preponderență bilingvă, funcționalitatea limbii moldovenești fiind în același timp foarte redusă. La sfîrșitul anilor 80, în procesul de destrămare a Uniunii Sovietice, situația s-a schimbat fundamental. Limba moldovenilor românofoni „limba moldovenească” fusese declarată limbă de stat. În 1991 se declara independența față de Uniunea Sovietică, iar în 1994 este adoptată constituția Republicii Moldova. Comunicarea între cele două țări, România și Republica Moldova se intensifică și în acest fel crește conștiința a fi unității cîi și a diversității formelor în capacitatea de exprimare a vorbitorilor și în valorile atribuite fiecărei limbi și fiecărui mod de vorbire.

În lupta pentru emanciparea socială și hegemonia cultural-lingvistică a moldovenilor românofoni se intersectează – cel puțin tangențial – două procese contradictorii:

a) stabilirea unui cadru juridico-politic pentru aspirațiile naționale. În prima fază lupta este orientată spre depășirea statutului de minoritate a moldovenilor românofoni, stabilirea cadrului juridico-politic necesar pentru a submina dominarea elitelor rusefone. Revendicările sînt legitimate, pe de o parte, de minimalizarea și marginalizarea populației românofone, de dominația economică și politică a populației rusefone, și, pe de altă parte, de ideologia inferiorității colective și a omogenității lingvistice și sociale.

b) Normalizarea lingvistică în spațiul social. Practica socială a limbii moldovenești/române doar puțin elaborată pînă la sfîrșitul anilor 80 în viața publică (politică, administrativă, științifică, militară etc.) confruntă moldovenii vorbitori de limbă română cu necesitatea de elaborare și de cultivare a limbii. În acest scop se creează comisi de terminologie; critica publică a limbajului ocupă un loc important în mass-media; din România sunt aduse manuale școlare și universitare ș.a.m.d. Unele grupuri sociale, în special o parte a intelectualilor, își pot folosi resursele lor lingvistice în mod privilegiat și sînt, ca vorbitori și instanță de referință pentru normele lingvistice și limbajul public. Pe lîngă multul despre omogenitatea comunității se dezvoltă acum – sub recursul la resursele cultural-lingvistice – un proces de distincție socială în cadrul comunității lingvistice, iar pe lîngă ideologia omogenității sociale se evidențiază experiența diversității lingvistice.

În contextul multilingvismului la moldoveni, problema limbii ajunge să fie un indicator pentru diferite ideologii, care determină conținutul discuțiilor despre trecut și viitor. Nu pentru puțin limba română este o legătură care unește cele două țări. Alții o înțeleg ca *limbă moldovenească*, deci ca un simbol al diferenței și al unei poziții „maître chez nous”. Alții, îndeosebi populația rusefonă, sunt îngrijorați din cauza transformărilor în societate, de pierderea prestigiului lingvistic și a poziției

sociale. Paralel cu ideologiile lingvistice se formează partide politice, la fel ca în alte țări unde problema limbii ocupă o poziție comparativ centrală: Belgia, Catalonia, Québec, pentru a numi numai câteva. Ca și în aceste țări, în Moldova discursul lingvistic este locul de dispută între interesele politice și economice, spațiul de întemeiere sau punere în discuție a legitimității istorice, spațiul conflictelor în jurul hegemoniei culturale, pe scurt: discursul lingvistic este o parte a luptei pentru realizarea unui proiect național statal în care concurează interese sociale divergente. Problema limbii este în realitate un conflict lingvistic de o complexitate superioară, instigat de ideologiile despre varietațile lingvistice și reperforul lingvistic al vorbitorului. Este un conflict în care participanții își apără identitatea colectivă cu interese naționale și interesele naționale cu identitatea colectivă.

Bibliografie

- Academia de Științe a Republicii Moldova (ed.) (1999): *Situația sociolingvistică din R.S.S.M. reflectată în presa periodică (1987–1989)*, volumul I, partea 1. Chișinău.
- Blommaert, Jan (ed.) (1999): *Language Ideological Debates*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
- Bochmann, Klaus (1979): *Der politisch-soziale Wortschatz des Rumänischen von 1821–1850*. Berlin.
- Bochmann, Klaus (1989): „Rumänisch: Sprachnormierung und Standardsprache“, in: G. Holtus, M. Metzeltin, C. Schmitt (Hrsg.), *Lexikon der romanistischen Linguistik*, Bd. 3, 1989, 239–251.
- Bochmann, Klaus (1989): „Sprache und Gesetzgebung“, in G. Holtus, M. Metzeltin, C. Schmitt (Hrsg.), *Lexikon der romanistischen Linguistik*, Bd. 3, 1989, 251–259 (=1989b).
- Bochmann, Klaus et al. (1993): *Sprachpolitik in der Romania. Zur Geschichte sprachpolitischer Denkens und Handelns von der Französischen Revolution bis zur Gegenwart*. Berlin/New York.
- Bochmann, Klaus (1997): „Der Name der Sprache und die wissenschaftliche Wahrheit. Ein sprachpolitischer Erlebnisbericht aus der Republik Moldove“, in: *QUO VADIS, Romania? Zeitschrift für eine aktuelle Romanistik*, Nr. 10, (1997) 77–85.
- Chiosa, Clara Georgeta (1964): *Metodica predării limbii și literaturii române*. București.
- Ciobanu, Ștefan (1992): *Cultura românească în Basarabia sub stăpânirea rusă*. Chișinău.
- Dumbava, Vasile (1998): „Auf der Suche nach einer Identität. Veränderungen des Sprachbewusstseins in der Republik Moldova in den neunziger Jahren“, in: *Grenzgänge. Beiträge zu einer modernen Romanistik* (5), Bd. 10, 45–54.

Erfurt, Jürgen (1992): „Rumänische Grammatikographie und ‚Conversation‘ in der 1. Hälfte des 19. Jahrhunderts“, in: Gerhard Ernst, Peter Stein und Barbara Weber, *Beiträge zur rumänischen Sprache im 19. Jahrhundert*, Tübingen, 49–61.

Erfurt, Jürgen (1994): *Glottopolitisch initiiert Sprachwandel*, = Bd. 5 in *Sprachdynamik. Auf dem Weg zu einer Typologie sprachlichen Wandels*, Hrsg. von B. Jeching. Bochum.

Erfurt, Jürgen (1998): „Sprachpolitik und Sprachpraxis in der Republik Moldova“, in: *Grenzgänge. Beiträge zu einer modernen Romanistik*, (5), vol. 9, 113–121.

Erfurt, Jürgen (1998): „Sociolingvistica limbilor minoritare și a standardelor regionale“, in: *Revista de lingvistică și știință literară*, Chișinău, vol. 2, 76–88.

Erfurt, Jürgen (2001): „Unsere Sprache ist verschmutzt und verdorben. Sprachliche Ideologien und Konflikte in der Republik Moldova“, in: *Plurlingua*, XXII, 193–200.

Grimm, Frank-Dieter/Alexandru Ungureanu (1995): „Die Republik Moldawien - Perspektiven und Probleme“, in: *Europa Regional*, Leipzig: Institut für Länderkunde, Nr. 1, 14–27.

Heimann, Klaus (1989): „Rumänisch: Moldauisch“, in: *Lexikon der romanistischen Linguistik*, Hrsg. von G. Holtus, M. Metzeltin und C. Schmitt, Tübingen, Bd. 3, 508–521.

Heimann, Klaus (1989): „Probleme der moldauischen Sprache in der Ära Gorbačev“, in: *Südost-Europa. Zeitschrift für Gegenwartsforschung* (38) Nr. 1, 28–53.

Heimann, Klaus (1997): „Sprache und Nation in der Republik Moldova“, in: Walter Althammer (Hrsg.): *Konfliktregion Südosteuropa. Vergangenheit und Perspektiven*, München.

Heller, Monica (1999): *Linguistic Minorities and Modernity*. London, New York: Longman.

Heller, Monica (1994): *Crosswords. Language, Education and Ethnicity in French Ontario*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter.

Ionescu, Ion I. (1997): *Sociologia școlii. Politici, practici și actori ai educației școlare*. Iași.

Istoria României (1964): ed. de Academia Republicii Populare Române, vol. II, III, IV. București.

Ivănescu, Gheorghe (1987): *Studii de istoria limbii române literare*. Iași.

Ivănescu, Gheorghe (1980): *Istoria limbii române*. Iași.

Krennitz, Georg/Robert Tanzmeister (Hrsg.) (1995): *Literarische Mehrsprachigkeit. Multilinguisme littéraire. Zur Sprachwahl bei mehrsprachigen Autoren. Soziale, psychische und sprachliche Aspekte*. Wien: IFK Internationales Forschungszentrum Kulturwissenschaften [Reihe: IFK-Materialien 196].

- Lüdi, Georges (1998): „Frankophon, zweisprachig oder „entartet“. Sprachbiographie und sprachliche Identität von französischsprachigen Migranten in Basel“, in: B. Thum, T. Keller, *Interkulturelle Lebensläufe*, Tübingen: Stauffenburg, 85–118.
- Meurs, Wilhelmus Petrus van (1996): *Chestiunea Basarabiei în istoriografia comunistă* Chişinău.
- Nelde, Peter/Miquel Strubell/Glyn Williams (1996): *Euro mosaic. Produktion und Reproduktion der Minderheiten-Sprachgemeinschaften in der Europäischen Union*. Brüssel, Luxemburg (Europäische Kommission).
- Onu, Liviu (1989): „Rumänisch: Geschichte der Verschriftung“, in: G. Holius, M. Metzeltin, C. Schmitt (Hrsg.), *Lexikon der romanistischen Linguistik*, vol. 3, 305–324.
- Potra, George (1990): *Din Bucureşti de ieri*, vol. 2. Bucureşti.
- Teichmeier, Bärbel (1998): „Sprachlich-kommunikative Entwicklungen in rumänischen Pressetexten, in: *Grenzüänge. Beiträge zu einer modernen Romanistik*, Nr. 10, 6–15.